

АНОТАЦІЯ

Амеліна О.С. Здобичництво українського козацтва XVI–XVIII ст.: виникнення, зміст, трансформація. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2021.

У *вступі* обґрунтовується актуальність теми, розкривається мета та завдання дисертаційного дослідження, визначаються хронологічні та територіальні межі, вказується методологія дослідження та зазначаються основні внески дисертанта у вивчення цієї тематики.

У *першому розділі* «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження, яка систематизована за тематичним принципом. Охарактеризована методологія, обґрунтовані методи та термінологічний апарат дослідження.

Історіографія систематизована за проблемно-хронологічним принципом, та виокремлено три періоди: дорадянський, радянський та сучасний. Історики кожного періоду розглядали питання козацького здобичництва в контексті військової, соціально-культурної, політичної взаємодії козацтва з іншими народами в межах Степового Кордону України. Проте окремого комплексного історичного дослідження щодо проблематики козацького здобичництва станом на сьогодні немає.

Джерельний комплекс дослідження має вагомий інформативний потенціал, який характеризується різноманітністю та розрізненістю як змісту, так і форми наявних джерел. Більшість документів із теми не представлена єдиним комплексом, навпаки, вони зосереджені в різних архівних установах та бібліотеках України, Польщі, Туреччини, Росії.

Другий розділ «Формування традиції здобичництва» подає розгляд впливу Великого Степового Кордону України на формування традиції

козацького здобичництва, яка поєднувала в собі як місцеві звичаї, так і військово-культурні традиції інших народів, переважно татар та ногайців, бо саме вони активно взаємодіяли з козаками в межах Степового Кордону України; досліджує роль прикордонної адміністрації у формуванні козацького здобичництва та ставлення до нього керівництва Речі Посполитої.

Окрім українського козацтва на території Центральної та Східної Європи утворилося чимало порубіжних спільнот, які у своїй традиційній культурі також мали традицію військового здобичництва. У переважній більшості здобич сприймалася як трофей, здобутий під час бою, проте в середовищі українського козацтва здобич набуває не тільки військово-економічного, а й ідеологічного обґрунтування.

Визначено, що важливу роль у формуванні традиції козацького здобичництва відігравала прикордонна адміністрація, переважно старости та воєводи Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої. Саме старости виступали в ролі очільників козацтва, консолідували його та передавали власний військовий досвід під час здобичницьких походів, які поділялися на походи-відповіді та походи військово-політичного характеру. Доведено, що усі походи мали економічну складову, з якої прикордонна адміністрація отримувала не тільки загальнополітичну користь, але й власну економічну вигоду.

З'ясовано, що влада Речі Посполитої активно намагалася взяти під контроль і українське козацтво, і його здобичницьку діяльність, бо остання була важливим фактором протидії Османській імперії та її васалам у межах Степового Кордону України. Попри низку постанов та угод з козаками польський уряд не досягнув успіхів у вирішенні зазначеного питання.

Третій розділ «Трансформація козацького здобичництва: економічні та змістові аспекти» присвячений змінам парадигми козацького здобичництва, досліджуються економічні, ідеологічні, міжнародні аспекти здобичництва та його моделі в запорозьких та реєстрових козаків.

Кінець XV–XVI ст. – перший етап, у якому зароджується традиція здобичництва, а здобич стає ключовим ресурсом для існування козацтва.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. – другий етап. Інституалізація українського козацтва в Запорозьку Січ та реєстрове козацтво сприяла трансформації здобичництва та його ідеологізації. Козацтво починає позиціонувати себе як «лицарів степового порубіжжя», а здобич сприймається як специфічна «плата» за несення військової служби та охорони державних кордонів. У кожній із козацьких інституцій традиція здобичництва мала власні особливості. У дисертаційній роботі увага зосереджена саме на традиції здобичництва запорозького козацтва, яка є найбільш репрезентативною з точки зору трансформації та ідеологічного обґрунтування здобичі.

Третій етап охоплює середину XVII–XVIII ст. У зазначений період відбувається подальша трансформація здобичництва під тиском зовнішньополітичних та внутрішньополітичних факторів, проходить процес поступового перетворення запорожців на регулярні частини російської армії, що призвело до поступового зникнення традиції здобичництва.

Також на основі проаналізованих міжнародних нормативно-правових документів доведено, що питання козацького здобичництва було важливим фактором тогочасної міжнародної ситуації та безпосередньо впливало на воєнно-політичні події в межах Степового Кордону України.

У *четвертому розділі* «Складові козацької здобичі» досліджується географія шляхів козацького здобичництва, охарактеризовано складові здобичі, зокрема така особлива складова, як полон, а також проаналізовано в правовій системі козацтва різницю між здобиччю та грабунками. Розкривається питання змісту козацької здобичі та її складових частин.

Козацька здобич була різноманітною, переважно господарського та військового характеру. Особливими складовими компонентами здобичі були коні та полон, бо саме вони відігравали важливу військову та економічну роль. Сьогодні дослідження полону в структурі козацького здобичництва є дискусійним питанням, деякі аспекти потребують подальшого вивчення та

обґрунтування. Зокрема, питання щодо жіночого та дитячого полону. У роботі визначаються основні шляхи використання полонених та ідеологічне обґрунтування такого виду здобичі.

Важливим є висвітлення правових аспектів козацького здобичництва, які унормовували та легалізували здобичницьку діяльність козаків. Відповідно до проаналізованих джерел та досліджень істориків стверджуємо, що здобичництво чітко регламентувалося в козацькому середовищі й відокремлювалося від самовільних грабіжницьких походів. Здобич перш за все сприймалася в якості військових трофеїв, які також мали окрему правову систему розподілу, що забезпечувало консолідацію й боєздатність козацького війська.

У *висновках* представлені основні результати дисертаційного дослідження, які можуть слугувати основою для наукових розробок з історії українського козацтва.

Наукова новизна роботи визначається тим, що дисертаційна робота є першим комплексним історичним дослідженням щодо проблематики козацького здобичництва в XVI–XVIII ст. *Уперше:*

- здійснений комплексний аналіз наукової проблеми козацького здобичництва XVI–XVIII ст.;
- охарактеризована структура та ідеологічне обґрунтування козацького здобичництва;
- досліджені етапи трансформації козацького здобичництва;
- проаналізовані термінологічні особливості та взаємозв'язок понять «здобич», «гарач», «ясир», «тутмак» у контексті проблематики козацького здобичництва;
- визначена роль полону в структурі здобичництва;
- проаналізовано ставлення влади Речі Посполитої до здобичництва українського козацтва;
- розкрито правові аспекти здобичництва в середовищі запорозького козацтва;
- з'ясовано структуру козацької здобичі.

Практичне значення роботи зумовлюється тим, що зібраний фактологічний матеріал і зроблені узагальнення та висновки, можуть бути використані в подальших дослідженнях з історії українського козацтва, зокрема в контексті міжнародної ситуації зазначеного періоду, україно-тюркських-польсько-московських зв'язків, краєзнавчих досліджень, пов'язаних із регіоном Причорноморських та Приазовських степів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому поданий авторський погляд на роль та місце козацького здобичництва в діяльності українського козацтва XVI–XVIII ст., здійснено комплексне дослідження проблематики козацького здобичництва. У роботі вперше введено до наукового обігу документальні джерела з архівосховищ України, Польщі, Росії, перекладені автором дисертації франкомовні джерела, зокрема фрагменти з роботи Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» та новини з періодичного видання «Amsterdam» 1708–1709 pp.

Основні положення й матеріали дисертації були *апробовані* у виступах на міжнародних і всеукраїнських конференціях: XIII Міжнародна науково-практична конференція: Шевченківська весна, м. Київ, 1 квітня 2015 р.; Круглий стіл «Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор'ї: козацька доба», м. Одеса, 21–22 квітня 2016 р.; 69-та Міжнародна конференція молодих учених «Краєзнавчі читання», м. Харків, 29 квітня 2016 р.; Міжнародна наукова конференція «Україна–Європа–Схід: проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики» до 90-річчя від дня народження Ярослава Дашкевича, м. Львів, 13–14 грудня 2016 р.; Круглий стіл «Питання мови та історії в україно-турецьких дослідженнях», м. Стамбул, Туреччина, 19 жовтня 2018 р.; Міжнародна наукова конференція «Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур (IX Дриновські читання)», м. Харків, 22–23 листопада 2018 р.; IV Міжнародні книгознавчі читання «Стародрук і рідкісні видання в університетській бібліотеці», м. Одеса, 2–3 жовтня 2019 р.

Всеукраїнських: Сьомі Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс», м. Київ, 16 грудня 2015 р.; Перша Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 600-річчю міста «Кочубіїв–Хаджибей–Одеса», м. Одеса, 28- 29 травня 2015; Всеукраїнська наукова конференція «Читання імені академіка М. Є. Слабченка», м. Одеса, 24–25 листопада 2017 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна доби модернізації ХІХ-ХХ ст.: соціум, цінності, життєві практики», м. Херсон, 30 квітня 2020 р.; 75-а наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників, Одеса, 25–27 листопада 2020 р.

Ключові слова: козацьке здобичництво, Степовий Кордон України, полон, здобичницькі шляхи, трансформація здобичництва, прикордонні старости, тюркські спільноти, прикордонна взаємодія, україно-польські-турецькі відносини, міжнародні договори.

ABSTRACT

Amelina O. Prey of the Ukrainian Cossacks of the XVI–XVIII centuries: origin, content, transformation - qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in the field of knowledge 03 «Humanities» on a specialty 032 «History and archeology». – Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2021.

The introduction substantiates the relevance of the topic, reveals the purpose and objectives of the dissertation research, defines the chronological and territorial boundaries, indicates the research methodology and indicates the main contributions of the dissertation in the study of this topic.

The first chapter «Historiography, source base and research methodology» analyzes the state of scientific development of the topic, analyzes the source base of the study, which is systematized by thematic principle. The methodology, substantiated methods and terminological apparatus of the research are characterized.

Historiography was systematized according to the problem chronological principle and three periods were distinguished: pre-Soviet, Soviet and modern. Historians of each period considered the issue of Cossack prey in the context of military, socio-cultural, political interaction of the Cossacks with other peoples within the Steppe Frontier of Ukraine. However, as of today there is no separate comprehensive historical study on the problems of Cossack prey.

The source complex of the study has a significant informative potential, which is characterized by variety and diversity, both in content and form of available sources. Most documents on the topic are not presented in a single complex, on the contrary - are concentrated in various archival institutions and libraries in Ukraine, Poland, Turkey, Russia.

The *second chapter* «Formation of the tradition of prey» considers the influence of the Great Steppe Frontier of Ukraine on the formation of the tradition of Cossack prey, which combined both local customs and military and cultural traditions of other peoples, mainly Tatars and Nogai, because they actively interacted with the Cossacks. Steppe Frontier of Ukraine, explores the role of the border administration in the formation of Cossack prey and the attitude of the leadership of the Commonwealth.

In addition to the Ukrainian Cossacks, many frontier communities were formed in Central and Eastern Europe, which also had a tradition of military booty in their traditional culture. In the vast majority of cases, the booty was perceived as a trophy obtained during the battle, but among the Ukrainian Cossacks, the prey acquires not only military-economic, but also ideological justification.

It is determined that an important role in the formation of the tradition of Cossack prey was played by the border administration, mainly elders and voivodes, of the Grand Duchy of Lithuania, and later of the Commonwealth. It was the elders who acted as leaders of the Cossacks, consolidated it and passed on their own military experience during the raids, which were divided into retaliatory campaigns and military-political campaigns. It is proved that all campaigns had an economic component from which the border administration received not only general political benefit, but also its own economic one.

It was found that the authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth actively tried to take control of both the Ukrainian Cossacks and their prey activities, as the latter was an important factor in counteracting the Ottoman Empire and its vassals within the Steppe Frontier of Ukraine. Despite a number of decrees and agreements with the Cossacks, the Polish government did not succeed in this matter.

The third chapter «Transformation of Cossack prey: economic and semantic aspects» is devoted to changes in the paradigm of Cossack prey, explores the economic, ideological, international aspects of prey, and its model in the Zaporozhian and registered Cossacks.

The end of the XVI – first half of the XVII century is the second stage. The institutionalization of the Ukrainian Cossacks in the Zaporozhian Sich and the registered Cossacks contributed to the transformation of prey and its ideologization. The Cossacks began to position themselves as «knights of the steppe frontier» and the prey was perceived as a specific «payment» for military service and protection of state Frontiers. In each of the Cossack institutions the tradition of prey acquires its own peculiarities. In the dissertation the attention is focused on the tradition of prey of the Zaporozhian Cossacks, which is the most representative in terms of transformation and ideological justification of prey.

The third stage covers the middle of the XVII–XVIII centuries. In this period there is a further transformation of mining under the pressure of foreign and domestic political factors. In fact, there is a process of gradual transformation of the Cossacks into regular units of the Russian army, which leads to the gradual disappearance of the tradition of prey.

Also on the basis of the analyzed international normative-legal documents, it is proved that the issue of Cossack prey was an important factor of the international situation of that time and directly influenced the military-political events within the Steppe Frontier of Ukraine.

The *fourth chapter* «Components of Cossack prey» examines the geography of Cossack booty, describes the components of booty, in particular such a special component as captivity, and analyzes the difference between booty and looting in the

legal system of the Cossacks. the question of the content of the Cossack booty and its constituent parts is revealed.

Cossack prey was diverse, mostly economic and military in nature. Horses and captives were special components of the prey, because they played an important military and economic role. Today, the study of captivity in the structure of Cossack prey is a debatable issue, some aspects need further study and justification. For example, the issue of female and child captivity. The paper identifies the main ways of using prisoners and the ideological justification of this type of prey.

It is important to highlight the legal aspects of Cossack prey, which normalized and legalized the prey of the Cossacks. According to the analyzed sources and research of historians, we claim that the prey was clearly regulated in the Cossack environment and was separated from unauthorized, predatory campaigns. The spoils were primarily perceived as military trophies, which also had a separate legal system of distribution, which ensured the consolidation and combat effectiveness of the Cossack army.

The conclusions present the main results of the dissertation research, which can serve as a basis for scientific research on the history of the Ukrainian Cossacks.

The scientific novelty of the work is determined by the fact that the dissertation is the first comprehensive historical study on the problems of Cossack prey in the XVI–XVIII centuries. First:

- a comprehensive analysis of the scientific problem of Cossack prey of the XVI–XVIII centuries;
- characterized the structure and ideological justification of the Cossack prey;
- the stages of transformation of Cossack prey are investigated;
- the terminological peculiarities and interrelation of the concepts «prey», «garach», «yasir», «tutmak» in the context of the problems of Cossack prey are analyzed;
- the role of captivity in the structure of prey is determined;
- the attitude of the Commonwealth authorities to the prey of the Ukrainian Cossacks was analyzed;

- revealed the legal aspects of mining among the Zaporozhian Cossacks;
- the structure of Cossack prey is clarified.

The practical significance of the work is due to the fact that the collected factual material and generalizations and conclusions can be used in further research on the history of the Ukrainian Cossacks, in particular in the context of the international situation of this period, Ukrainian-Turkic-Polish-Moscow relations, local lore, associated with the Black Sea and Azov steppes.

Personal contribution of the applicant

The dissertation is an independent study, which presents the author's view on the role and place of Cossack prey in the activities of the Ukrainian Cossacks of the XVI–XVIII centuries, a comprehensive study of the problems of Cossack prey. The paper for the first time introduced into scientific circulation the French-language sources translated by the author of the dissertation.

The main provisions and materials of the *dissertation* were tested in speeches at international and national conferences: *XIII International Scientific-practical conference: Shevchenko Spring*, Kyiv, April 1, 2015; *Round table Ottoman-Ukrainian relations in the Northern Black Sea region: the Cossack era*, Odessa, April 21–22, 2016; *69th International Conference of Young Scientists «Local History Readings»*, Kharkiv, April 29, 2016; *International Scientific Conference Ukraine-Europe-East: Problems and Prospects of Modern Humanities to the 90th Anniversary of the Birth of Yaroslav Dashkevych*, Lviv, December 13–14, 2016; *Round Table Issues of Language and History in Ukrainian-Turkish Studies*, Istanbul, Turkey, October 19, 2018; *International Scientific Conference Black Sea and Black Sea Coast as a Contact Zone of Civilizations and Cultures (IX Drinov Readings)*, Kharkiv, November 22–23, 2018; *IV International bibliographic readings Old print and rare editions in the university library*, Odessa, October 2–3, 2019).

All-Ukrainian conferences: Seventh All-Ukrainian Drahomanov Readings of Young Historians «Ukraine in European and World History: Modern Scientific and Educational Discourse», Kyiv, December 16, 2015; *The first All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 600th anniversary of the city «Kochubiyiv - Hadzhibey -*

Odessa», Odessa, May 28–29, 2015; *All-Ukrainian scientific conference «Reading named after Academician Slabchenko»*, Odessa, November 24–25, 2017; *All-Ukrainian scientific-practical conference «Ukraine of the modernization of the XIX–XX centuries: society, values, life practices»*, Kherson, April 30, 2020; *75th Scientific Conference of Faculty and Researchers*, Odessa, November 25–27, 2020.

Key words: Cossack prey, Steppe Frontier of Ukraine, captivity, prey ways, transformation of prey, frontier elders, Sturk communities, frontier interaction, Ukrainian-Polish-Turkish relations, international agreements.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у фахових наукових виданнях та виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази:

1. Амеліна О. Проблематика козацького здобичництва в роботах Д.І. Яворницького. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2016. Вип. 14. С. 78–85.
2. Амеліна О. Проблематика козацького здобичництва в науковій спадщині Я. Дашкевича. *Інтелекція і влада*. 2017. Вип. 36. С. 225–235.
3. Амеліна О. Тематика козацького здобичництва на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». *Roxolania Historica*. 2018. Vol. 1 (16). С. 56–62.
4. Амеліна О. «Ясир» та відповідні терміни в тюркському та українському мовному просторі. *Чорноморська Минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. 2018. Вип. 13. С. 10–14.
5. Amelina O. Tradition of prey in the Cossack environment of the XVI - XVII centuries. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2018. VI(29), I.: 178. Sept. Budapest. P. 31–33.
6. Амеліна О. Здобичництво українського козацтва в згадках сучасників XVI ст. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 2 (38). С. 92–96.

Публікації в інших наукових виданнях:

7. Амеліна О. С. Полон у структурі козацького здобичництва XVI – XVIII ст. *За сонячним годинником Кліо. Бачинська Олена Анатоліївна: матеріали до бібліографії*. Студії на пошану наукового керівника/ упроряд.: О.С. Мурашко, Т.С. Кара, В.М. Полторак. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. С. 126–132.

8. Амеліна О. Козацтво в роботі Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» (1756) (*Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin*). *Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. 2016. Вип. 11. С. 83–91.

9. Амеліна О., Нікічук В. Часопис «Чорноморська минувшина»: козакознавчі та історико-географічні студії. Дриновський збірник. 2020. Т. XIII. С. 261–264. Стаття написана у співавторстві з Нікічук В., де особистий внесок автора 50%.

Тези в збірниках матеріалів наукових конференцій:

10. Амеліна О. Козацьке здобичництво: семантичне навантаження терміна, його складові та зміни. *Україна доби модернізації XIX-XX ст.: соціум, цінності, життєві практики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. 2020. С. 5–10.

11. Amelina O. Prey ways of the Ukrainian Cossacks at the end of the 16th – at the beginning of the 17th centuries. *I Міжнародна (V онлайн) науково-практична інтернет-конференція аспірантів та науковців з питань методики викладання іноземної мови : «Дослідження та впровадження в навчальний процес сучасних моделей викладання іноземної мови: лінгво-дидактичні, методичні та міжнародні перспективи»: 18 березня 2019 р. : Збірник матеріалів конференції*. М-во освіти та науки; Одеський нац. університет імені І.І. Мечникова. 2019. С. 21–26.

12. Амеліна О. С. Становлення козацького здобичництва у XVI ст. та його особливості. *Шевченківська весна. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. 2015. С. 220–222.

13. Амеліна О. С. Хаджибей – місто здобичного промислу козаків. *Кочубіїв-Хаджибей-Одеса. Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста*. 2015. С. 103–105.

14. Амеліна О. С. Трансформація козацького здобичництва в Чорноморському війську. *Україна – Кубань: історична та культурна взаємодія. Матеріали республіканської наукової конференції*. 2014. Вип. 1. С. 206–209.

15. Амеліна О. С. Пріоритетний напрямок козацького здобичництва другої половини XV – XVI ст. *Збірник матеріалів XVI Всеукраїнська наукова конференція молодих вчених*. 2014. С. 119–121.

16. Амеліна О. С. Вигідне партнерство в здобичництві: прикордонні старости та козацькі ватаги XVI ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих вчених*. 2014. Вип. 2 (6). С. 33–39.

17. Амеліна О. С. Гетьман І. Мазепа та українське козацтво на сторінках газети “Amsterdam” 1708 р. *Матеріали Третьої Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні*. 2013. Частина III. С. 108–109.